

Γραφιστικές αφηγήσεις (Graphic novels) για παιδιά

Αναστασία Ζέζου
Νηπιαγωγός, Διδάκτωρ Παιδικής Λογοτεχνίας

Περίληψη

Το graphic novel για παιδιά, διεθνώς, αποτελεί ένα πολύ πρόσφατο φαινόμενο μερικών μόνο χρόνων που ακολούθησε την ευρύτερη αποδοχή των graphic novels για ενήλικες. Έτσι, οι γραφιστικές αφηγήσεις, αφού παγιώθηκαν ως λογοτεχνικά αναγνώσματα για ώριμο κοινό, διείσδυσαν και στον κόσμο των παιδιών, διαμορφώνοντας ένα πολύπλοκο και σύνθετο πλαίσιο πολυτροπικών κειμένων. Παρόλο που η διατύπωση ενός συγκεκριμένου ορισμού καθίσταται αδύνατη, λόγω κυρίως του μεγάλου εύρους της παιδικής ηλικίας και της υιοθέτησης στοιχείων από το συναφές είδος των εικονοβιβλίων (picturebooks), εντούτοις τα παιδικά graphic novels κατέχουν τον δικό τους ξεχωριστό και 'ζωτικό' χώρο στην παιδική λογοτεχνία, συντελώντας στη διεύρυνση των ορίων της. Στη χώρα μας το εκδοτικό τοπίο, ακολουθώντας τις διεθνείς συγκυρίες και τάσεις, συντίθεται από την ύπαρξη ελάχιστων δειγμάτων graphic novels για παιδιά, τα οποία είτε έχουν τη μορφή των καινοφανών έργων από Έλληνες δημιουργούς είτε αποτελούν διασκευές κλασικών έργων, ιστορικών γεγονότων ή και μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων.

Από το graphic novel για ενήλικες στο graphic novel για παιδιά

Το graphic novel αποτελεί μια σύγχρονη φόρμα λογοτεχνικής έκφρασης η οποία, παρά τις δυσκολίες οριοθέτησής της μέσα στο ασφικτικό πλαίσιο ενός συνεκτικού ορισμού, εντούτοις αποτελεί αναγνωρίσιμο και αποδεκτό όρο τόσο από τους αναγνώστες όσο και από τους μελετητές (Baetens, 2001, 2008, Brenner, 2006, 2011, Chinn, 2004, Chute, 2008, Chute, & DeKoven, 2006, 2012, Coughlan, 2006, Gravett, 2005, Labio, 2011, Weiner, S., 2003, Wolk, 2007).

Η βράβευση του *Maus* με το λογοτεχνικό βραβείο Pulitzer-Prize το 1992, σηματοδότησε τη συστηματική εκδοτική άνθιση των graphic novels, κυρίως από το 2000 και εξής, σε συνάρτηση με το τεράστιο αναγνωστικό ενδιαφέρον και τις υψηλές πωλήσεις. Ως εκ τούτου, προκλήθηκε και το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής κοινότητας για περαιτέρω επιστημονική μελέτη του καινοφανούς αυτού λογοτεχνικού μέσου (medium).

Αρχικώς, εκφράστηκαν πολλές αντιρρήσεις για τη χρήση του όρου 'graphic novel', με κύριο επιχείρημα ότι το δεύτερο συνθετικό του (novel) αναφέρεται στο μυθιστόρημα, αποκλείοντας έτσι εξ ορισμού τα άλλα είδη (genres), όπως την ιστορία, την αυτοβιογραφία κ.τ.λ. Επιπλέον, πολλοί δημιουργοί, όπως οι A. Moore, E. Campbell, A. Spiegelman, δεν αποδέχονταν τον όρο θεωρώντας τον αφενός περιττό, σε σχέση με τον

προϋπάρχοντα όρο κόμικς και αφετέρου άρρηκτα συνυφασμένο με τις κερδοσκοπικές τάσεις των εκδοτικών οίκων, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. Γι' αυτό, άλλωστε, προτάθηκαν άλλοι όροι, προκειμένου να αντικαταστήσουν τον όρο 'graphic novel', όπως illu-novel, visulit, visual narratives, graphic narrative, κ.τ.λ, που κατέστησαν ακόμη πιο περίπλοκη τη διαδικασία αποσαφήνισης και μελέτης του (Rothschild, 1995, Whitlock, 2006, Martin, 2011).

Όμως, τελικώς, ο όρος 'graphic novel', παρόλο που δεν είναι ακριβής επιστημολογικά, είναι ο όρος που έχει επικρατήσει διεθνώς και χρησιμοποιείται τόσο από τους δημιουργούς όσο και από τους εκδότες, τους αναγνώστες και τους μελετητές. Έτσι, παρόλο που το graphic novel οριοθετείται δύσκολα, καθώς αποτελεί έναν 'απειθάρχητο' (undisciplined term) και 'ελαστικό' (elastic term) όρο, που αναπροσαρμόζει τα όριά του, λόγω της συνεχούς έκδοσης νέων έργων, είναι σαφές πλέον ότι αποτελεί μια διακριτή, αυτόνομη και αυτοδύναμη φόρμα αφήγησης με πολλαπλές δυνατότητες που μπορεί να απευθυνθεί σε ένα μεγάλο εύρος αναγνωστικού κοινού.

Σήμερα η επιστημονική έρευνα εστιάζεται κυρίως στα ειδολογικά χαρακτηριστικά των graphic novels που διαμορφώνουν τον βασικό πυρήνα της φόρμας και μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: 1) η χρήση της 'γλώσσας' των κόμικς, η οποία οδηγεί σε πολυποίκιλα προσωπικά στυλ αφήγησης, 2) οι νεωτερικές θεματικές, που συνδέονται τόσο με τη σύγχρονη πολιτική και ιστορική καθημερινότητα όσο και με κοινωνικά ζητήματα και 3) η εκδοτική μορφή, που προσιδιάζει σε αυτήν του βιβλίου (ενιαία και αυτοτελής αφήγηση, πώληση σε βιβλιοπωλεία, θεσμοθέτηση βραβείων, ποιότητα χαρτιού έκδοσης, κ.ά.).

Ακριβώς επειδή το graphic novel στην πρώτη φάση της ανάπτυξής του πραγματευόταν θέματα πολλές φορές βασισμένα στη σύγχρονη ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα (π.χ. *Palestine, Maus, Regards from Serbia, Epileptic, Embroideries, Logicomix, Blankets, Jimmy Corrigan, Persepolis, The Black Hole, Afghanistan and back, Alia's mission*, κ.τ.λ.) και επειδή επιπλέον εμπεριείχε μακροσκελείς και πολυσέλιδες αφηγήσεις, με εξαιρετικά σύνθετη και πολλές φορές ασπρόμαυρη εικονογράφηση, θεωρήθηκε ότι δεν αποτελούσε ανάγνωσμα για παιδιά, αλλά ότι απευθυνόταν αποκλειστικά σε ώριμο αναγνωστικό κοινό, δηλαδή σε ενήλικες. Επίσης, η ύπαρξη σεξουαλικών και πολιτικών αναφορών, καθώς και η παρουσίαση βιαιοτήτων καθιστούσαν το graphic novel ανάγνωσμα για μεγάλους (Goldsmith, 2010).

Επομένως, στην αρχική φάση της ανάπτυξης των graphic novels τα παιδιά παραγκωνίστηκαν δίνοντας τη θέση του αναγνώστη στους ενήλικες, αφού τα εγγενή χαρακτηριστικά του graphic novel, ως είδους, καθιστούσαν τα ανάγνωσματα αυτά απρόσιτα τουλάχιστον σε ηλικίες μικρότερες των δώδεκα ετών.

Εν τούτοις, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένας μετασχηματισμός της έννοιας του graphic novel που κερδίζει έδαφος και στον ευρύτερο χώρο του παιδικού βιβλίου, καθώς εκδίδονται, με αυξητική τάση, αντίστοιχα βιβλία που απευθύνονται στο παιδικό κοινό,

κυρίως με την προοπτική να το προσελκύσουν στην ανάγνωση βιβλίων για όλη του τη ζωή (φιλιαναγνωσία) (Lopes, 2009: 167, Weiner, 2008).

Τα graphic novels, έχοντας κατακτήσει τον κόσμο των ενηλίκων, ήταν εξαιρετικά εύκολο να προσεγγίσουν τα παιδιά, αφού οι ενήλικες, εξοικειωμένοι πλέον με το είδος, αποτελούν τους μεσολαβητές και στην αγορά graphic novels για τα παιδιά τους. Υπάρχουν διεθνώς πολλά graphic novels, τα οποία απευθύνονται σε διάφορες ηλικιακές ομάδες παιδιών. Κάποια από αυτά θεωρούνται χαρακτηριστικά και γνωστά, όπως: *American born Chinese*, *Robot dreams*, *The clouds above*, *Bone*, η σειρά βιβλίων *Toon Books*, *Owly*, *The adventures of Polo*, *There's a wolf at the door*, *Stitches*, *El Deafo*, *This One Summer*, *Roller Girl*, *Nimona*.

Επίσης, πολλά κλασικά έργα παιδικής λογοτεχνίας έχουν διασκευαστεί σε graphic novels για παιδιά (π.χ. *Η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων* ή *Ο Μάγος του Οζ* ή *Η μαύρη Καλλονή*). Επιπρόσθετα, οι διασκευές για παιδιά περιλαμβάνουν μύθους, παραμύθια (π.χ. Grimm, Andersen, Perrault) ή στηρίζονται σε κινηματογραφικές ή τηλεοπτικές διασκευές, κυρίως γιαπωνέζικων graphic novels (manga) (Booker, 2010: 4-5, Goggin & Hassler-Forest, 2010).

Ταυτόχρονα, σύγχρονα έργα παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, που είχαν υψηλές πωλήσεις και ήταν δημοφιλή, διασκευάστηκαν επίσης σε graphic novels (π.χ. *Twilight*, *Percy Jackson and the Olympians*).

Μια ακόμη τάση που παρατηρείται στο επίπεδο των διασκευών graphic novels για παιδιά, είναι ότι το ίδιο κλασικό έργο διασκευάζεται τόσο για μικρά όσο και για μεγαλύτερα παιδιά. Έτσι, έχουμε το παράδειγμα των διασκευών του Σαίξπηρ από τον βρετανικό εκδοτικό οίκο British Classical Comics σε τρεις εκδόσεις graphic novel (original text, plain text, quick text, πρωτότυπο κείμενο, απλό κείμενο, σύντομο κείμενο), ώστε να απευθύνονται σε μικρά αλλά και μεγαλύτερα παιδιά, καλύπτοντας έτσι τις αναγνωστικές ανάγκες και τα κριτήρια αναγνωστών ηλικίας πέντε έως δεκαπέντε ετών.

Επομένως, το graphic novel ακολουθεί μία πορεία αντίστροφη από αυτήν των κόμικς (αναγνωστικό παράδοξο), διότι ιστορικά, κατά τη 'χρυσή εποχή' τους (δεκαετία 1940), τα συμβατικά κόμικς περιπτερού (π.χ. τα υπερηρωικά), ως απλοϊκά, φτηνά και ψυχαγωγικά αναγνώσματα, απευθύνονταν αποκλειστικά στο παιδικό κοινό. Αργότερα, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960, και αφού άλλαξαν μορφή (π.χ. underground comix), κατέκτησαν και το ενήλικο κοινό (Witek, 1989: 3-12, Harvey, 1996: 3-49).

Η Françoise Mouly περιγράφει πολύ επιτυχημένα αυτήν τη σύγχρονη τάση αναφέροντας ότι, τριάντα χρόνια πριν, είχε εκδώσει με τον σύζυγό της, Art Spiegelman το περιοδικό *RAW*, προκειμένου να δηλώσουν ότι τα κόμικς αποτελούν σοβαρό ανάγνωσμα ισάξιο οποιουδήποτε λογοτεχνικού βιβλίου και τώρα, από το 2000 και μετά, η ίδια εκδίδει το *RAW junior*, για να αποδείξει ότι τα κόμικς και τα graphic novels δεν είναι μόνο για μεγάλους (Monnin, 2010: xii)!

Σε επίπεδο εκδοτικών οίκων, παγκοσμίως, υπάρχουν δύο τάσεις στις αντίστοιχες εκδόσεις graphic novels για παιδιά: από τη μία πλευρά τα graphic novels που εκδίδονται από εκδότες κόμικς και από την άλλη πλευρά τα graphic novels που εκδίδονται από εκδόσεις βιβλίων. Φαίνεται όμως ότι οι εκδοτικοί οίκοι βιβλίων είναι αυτοί που κατέχουν τη ‘μερίδα του λέοντος’ στις εκδόσεις graphic novels για παιδιά, αφού οι ενήλικες αγοράζουν πιο εύκολα ένα παιδικό graphic novel μέσω του βιβλιοπωλείου (Pope, 2008, 2009).

Στις ΗΠΑ μάλιστα υπάρχουν βιβλία-κατάλογοι, που έχουν ως σκοπό την πληροφόρηση του κοινού για τις καλύτερες γραφιστικές αφηγήσεις τόσο για μεγάλους όσο και παιδιά. Ακόμη, υπάρχουν τμήματα βιβλιοθηκών, δημόσιων και πανεπιστημιακών, αλλά και συχνές κριτικές (reviews) που έχουν ως αντικείμενο τα παιδικά graphic novels (Serchay, 2008). Επίσης, υπάρχουν περιοδικά, κυρίως αγγλόφωνα (ΗΠΑ, Καναδάς), όπως: *School Library Journal*, *Booklist*, *Kirkus Reviews*, *Voice of Youth Advocates*, *Library Media Connection*, *Publishers Weekly*, που παρέχουν πληροφορίες για τα παιδικά graphic novels που κυκλοφορούν. Ταυτόχρονα, διαδικτυακοί τόποι, όπως: *Comic Books for Young Adults* και *No Flying, No Tights* σχεδιάστηκαν, με σκοπό να βοηθήσουν βιβλιοθηκάρους, εκπαιδευτικούς αλλά και γονείς στην επιλογή graphic novels και για μικρούς αναγνώστες.

Δυσκολίες ορισμού στο graphic novel για παιδιά

Όταν κανείς προσπαθήσει να οριοθετήσει τι είναι το παιδικό graphic novel, έρχεται αντιμέτωπος με μία πληθώρα ερωτημάτων και προβληματισμών που είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαντηθούν. Βέβαια, το γεγονός ότι υπάρχει ήδη δυσκολία αναφορικά με την οριοθέτηση του graphic novel για ενήλικες προϋποθέτει για την αντίστοιχη δυσκολία στον χώρο των παιδικών graphic novels που επιπρόσθετα οφείλουν να σέβονται τις ιδιαιτερότητες των μικρών αναγνωστών.

Πρώτα από όλα, μια από τις βασικές δυσκολίες που παρουσιάζει η μελέτη των graphic novels για παιδιά είναι η οριοθέτηση του όρου ‘παιδικό κοινό’. Έτσι, ως ‘παιδικό κοινό’ εννοούμε ένα τεράστιο εύρος ηλικίας παιδιών, 0-12 ετών, με διαφορετικές ανάγκες και ικανότητες τα οποία δεν αποτελούν αυτόνομους αναγνώστες, αφού η αναγνωστική τους ‘δίαιτα’ καθορίζεται κατά βάση από τους ενήλικες ως συναναγνώστες και αγοραστές. Επομένως, το ηλικιακό εύρος, που καλύπτει το χρονικό εύρος της ‘παιδικής ηλικίας’, παραμένει ένα πραγματικά μεγάλο πεδίο που περιλαμβάνει αναγνώστες οι οποίοι κυμαίνονται ανάμεσα σε αυτούς που δε γνωρίζουν ακόμη ανάγνωση και γραφή και αυτούς που βρίσκονται στα όρια της εφηβείας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν αφενός graphic novels που ενέχουν τα προαναφερθέντα ειδολογικά χαρακτηριστικά (κυρίως αφορούν τις γραφιστικές αφηγήσεις ενηλίκων και εφήβων) και αφετέρου graphic novels για μικρά παιδιά, τα οποία, αποτελούν μεταίχμιακά κείμενα και περιπλέκουν την προσπάθεια διαμόρφωσης συγκεκριμένου ορισμού.

Ειδικότερα, όταν τα graphic novels απευθύνονται σε μικρά παιδιά έως 8-10 ετών, απορροφούν και χρησιμοποιούν τα ήδη καταξιωμένα σχήματα της παιδικής λογοτεχνίας, δημιουργώντας παράλληλα τεράστια ερωτήματα για τα ευδιάκριτα όρια, αν υπάρχουν τελικά, μεταξύ των μέσων (medium). Έτσι, οι δημιουργοί graphic novels για μικρά παιδιά, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του κοινού ακολούθησαν τα γνώριμα μονοπάτια των ήδη υπαρχόντων ειδών στον τομέα της παιδικής λογοτεχνίας, αφού αυτό που θέτει ένα παιδικό βιβλίο στο επίπεδο του graphic novel είναι ο συνδυασμός λεκτικού κειμένου και εικόνας στην τυπογραφική επιφάνεια, ώστε ο αναγνώστης να αποκωδικοποιεί κάθε λέξη και εικόνα σε συγκεκριμένο χώρο (panel), με σκοπό να κατανοεί την αφήγηση (τέχνη της διαδοχής, sequential art) (Evans, 2011, Brenner, 2006: 123).

Συνεκδοχικά, η δημιουργία του παιδικού graphic novel ενέχει μία διαπραγμάτευση με τις κυριότερες αναγνωστικές μορφές για αυτήν την ηλικία, δηλαδή με τα κόμικς και κυρίως τα εικονοβιβλία, συμπεριλαμβανομένων και των 'σιωπηλών' βιβλίων (wordless books), δηλαδή αυτών που ενέχουν ελάχιστο ή καθόλου λεκτικό κείμενο και η αφήγηση στηρίζεται στον εικονιστικό κώδικα.

Η σύνδεση ειδικά με το παιδικό εικονογραφημένο βιβλίο δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό ανάγνωσμα των παιδιών που δε γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση και επιπλέον είναι αποδεκτό από τους ενήλικες, γονείς και εκπαιδευτικούς αλλά και το ακαδημαϊκό κοινό, προσφέροντας έτσι στο παιδικό graphic novel ασφαλές έδαφος, προκειμένου να στηριχτεί και να αναδείξει τις δυνατότητές του.

Από την άλλη μεριά, το ενδιαφέρον των αναγνωστών και οι συνεχείς εκδόσεις graphic novels είχαν τεράστια επίδραση και στο εικονοβιβλίο το οποίο χρησιμοποιεί σήμερα στοιχεία από τη φόρμα των graphic novels και των κόμικς, με αποτέλεσμα να επιβάλλεται πλέον η μελέτη της σχέσης τους (Salisbury & Styles, 2012, Foster, 2011: 68-75, Hatfield & Svonkin, 2012).

Ο όρος 'graphic picture books', αποτυπώνει απολύτως το 'πάντρεμα' ανάμεσα στο εικονοβιβλίο και στο graphic novel, δίνοντας μία σύνθεση, ένα κειμενικό μόρφωμα (fusion texts), που δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί και που κρατά στοιχεία τόσο από το εικονοβιβλίο όσο και από το graphic novel αλλά και τα κόμικς (Foster, 2011, Op De Beeck, 2009).

Η σχέση ανάμεσα σε κόμικς, graphic novel και εικονοβιβλία τίθεται πολύ περισσότερο σε επίπεδο ομοιοτήτων παρά διαφορών, καθώς η αλληλεπίδραση, ανάμεσα στις φόρμες, αποτελεί τελικά χαρακτηριστικό της λογοτεχνικής παραγωγής σήμερα, όπου τα υβριδικά κείμενα καθίστανται ο κανόνας. Το ότι υπάρχει διάδραση ανάμεσα στα εικονοβιβλία (picturebooks) και στα κόμικς (άρα και στα graphic novels που χρησιμοποιούν τη 'γλώσσα' των κόμικς) το είχε ήδη επισημάνει παλιότερα και ο Scott McCloud (2000: 201, 1993) παραθέτοντας μία σελίδα από το βιβλίο *In the Night Kitchen* του M. Sendak και υποστηρίζοντας ότι τα κόμικς έχουν τόσο διευρυμένα όρια, ώστε επικοινωνούν με

πολλά άλλα είδη, μεταξύ των οποίων και τα εικονοβιβλία (picturebooks). Από την άλλη, μελετητές από τον χώρο του εικονοβιβλίου είχαν εντοπίσει τη διαδραστική σχέση με τα κόμικς, αφού και τα δύο μέσα επιδέχονται αλλαγές λόγω της διττότητας της δομής τους (εικόνα και λέξεις), συνομιλώντας με όλη την υπόλοιπη λογοτεχνία και αφηφώντας οποιαδήποτε κανονικότητα (Schwarcz, 1982, Nodelman, 1988, Nikolajeva & Scott, 2001, Lewis, 2001, Γιαννικοπούλου, 2008: 17-40).

Η βασική ομοιότητα, που ταυτόχρονα αποτελεί και δυσκολία διαφοροποίησης των δύο μέσων, είναι ότι τόσο τα εικονοβιβλία όσο και τα graphic novels χρησιμοποιούν την εικόνα και το λεκτικό κείμενο συνεργατικά και ως ενιαίο σύνολο, προκειμένου να αποδοθεί η αφήγηση με τη μορφή βιβλίου. Έτσι, είναι αδύνατο να διαβαστούν ξεχωριστά το λεκτικό κείμενο από την εικόνα και αντίστροφα (οπτικές αφηγήσεις = visual narratives). Πάντα οι δύο κώδικες συμβαδίζουν και μόνο στην περίπτωση της απουσίας λεκτικού κειμένου (silent/wordless books), μπορούμε να αναφερόμαστε στην αποκλειστική μετάδοση της αφήγησης με διαδοχική παράθεση εικόνων (Northrup, 2012, Lopes, 2009).

Καθώς αποτελούν και τα δύο υβρίδια, δηλαδή ‘παιδιά’ δύο κόσμων, του οπτικού και του λεκτικού, έχουν την ιδιότητα, όταν συναντώνται, να τοποθετούνται στο μεταίχμιο και να βρίσκονται στις λογοτεχνικές τομές, χωρίς να αποσαφηνίζονται πλήρως και με ξεκάθαρο τρόπο τα χαρακτηριστικά και τα όριά τους, αλλά απλώς να διαφαίνονται οι αλληλεπιδράσεις τους.

Παρόλα αυτά, θεωρείται ότι τα graphic novels και τα εικονοβιβλία αποτελούν διαφορετικούς τρόπους αφήγησης, άμεσα συνυφασμένους με τις αντιλήψεις για την παιδικότητα. Έτσι, τα εικονοβιβλία και τα graphic novels δεν ταυτίζονται, αν και έχουν τον ίδιο βαθμό εξάρτησης από τη διάδραση εικόνας και λέξης, καθώς και δομικές και σημειολογικές ομοιότητες οι οποίες αποδεικνύουν τη διάδραση και αλληλεξάρτηση των δύο φορμών αλλά και τη δυσκολία κατηγοριοποίησης που προκαλείται στον αναγνώστη και στον μελετητή (Joseph, 2012, Nel, 2012, Nodelman, 2012, Op de Beeck, 2012, Thomas, 2012).

Ακόμη και στην περίπτωση των εικονοβιβλίων στα οποία χρησιμοποιούνται συμβάσεις της ‘γλώσσας’ των κόμικς (π.χ. μπαλόνια λόγου και σκέψης), αυτά απλώς αποτελούν ‘φιλοξενούμενα’ στοιχεία ή ‘στοιχεία-επισκέπτες’ (comics-like visitors, picturebook-like visitors) (Nodelman, 2012). Κατά μία άλλη άποψη μιλάμε για εικονοβιβλία με στυλ κόμικς ή για κόμικς με στυλ εικονοβιβλίου (Comics-style picturebooks picture-bookish comics), όροι που αντανakλούν την αλληλεπίδραση των graphic novels με τα εικονοβιβλία σε επίπεδο δομικών ανταλλαγών (Op-de-Beeck, 2012).

Άρα, η ηλικιακή ετερογένεια του παιδικού κοινού σε συνάρτηση με τα θολά όρια των μεταίχμιακών κειμένων που διαμορφώνονται, αποτελούν μία αιτία ασάφειας και δυσκολίας στην οριοθέτηση του παιδικού graphic novel. Όμως αυτό δεν έχει αποκλείσει

τη διαμόρφωση κάποιων βασικών χαρακτηριστικών που καθιστούν τα graphic novels για παιδιά αυτόνομη λογοτεχνική φόρμα.

Τα χαρακτηριστικά του graphic novel για μικρούς αναγνώστες

Η διεθνής βιβλιογραφία μέχρι και σήμερα δεν έχει προσφέρει το θεωρητικό πλαίσιο για την οριοθέτηση των στοιχείων εκείνων που συνθέτουν το παιδικό graphic novel. Παρόλα αυτά, το εκδοτικό ενδιαφέρον έχει οδηγήσει σε μία παρουσία αρκετών έργων graphic novels για μικρά παιδιά, με βάση τα οποία μπορεί να γίνει μία πρώτη προσπάθεια ταυτοποίησης χαρακτηριστικών στοιχείων, σε σχέση κυρίως με τα graphic novels ενηλίκων.

Μία γενική εκτίμηση είναι ότι τα graphic novels για μικρά παιδιά αποτελούν 'αναγνώσματα-γέφυρες' ανάμεσα στα graphic novels για μεγάλους και τα εικονοβιβλία αλλά και τα 'σιωπηλά' βιβλία.

Έτσι, για τις μικρότερες ηλικίες (4-8 ετών) υπάρχουν graphic novels που στηρίζονται στις αντίστοιχες ανάγκες και στις νοητικές και αναγνωστικές ικανότητες των παιδιών. Γενικά, θεωρείται ότι τα graphic novels για παιδιά πρέπει να πληρούν και κάποιες βασικές προδιαγραφές, όπως η επιλογή των χαρακτήρων της αφήγησης να συνδέεται με τις ανάγκες των παιδιών για ταύτιση, η απουσία βίας και πρόκλησης φόβου, η αντιστοιχία του λεκτικού κειμένου με τις γλωσσικές ικανότητες των παιδιών, η έγχρωμη και σαφής εικονογράφηση (Weber, 2010: 14).

Συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά των graphic novels για μικρά παιδιά που αποκαλύπτονται, καθώς τα συγκρίνουμε με αυτά των ενηλίκων, είναι σε γενικές γραμμές τα εξής: Πρώτα από όλα, ο αριθμός των σελίδων είναι μικρότερος και προσιδιάζει σε αυτόν των εικονοβιβλίων (picturebooks). Βέβαια, στην περίπτωση αυτή παρατηρούνται κάποιες αποκλίσεις. Έτσι, υπάρχουν βιβλιοθηκάριοι που συγκαταλέγουν ως graphic novels για παιδιά μικρής ηλικίας πολυσέλιδα έργα, όπως το *American Born Chinese*, που αποτελείται από 240 σελίδες και θεωρείται τελικά δια-ηλικιακό ανάγνωσμα (Bird, 2009: 9-32).

Επίσης, στα παιδικά graphic novels χρησιμοποιούνται λιγότερα και μεγαλύτερα πάνελς, προκειμένου η αφήγηση να γίνεται άμεσα αντιληπτή από τα μικρά παιδιά και να είναι εύκολη η νοηματική μετάβαση από πάνελ σε πάνελ. Και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις που σχετίζονται περισσότερο με το τι περιλαμβάνει το κάθε πάνελ, παρά με τον αριθμό τους. Έτσι, για παράδειγμα, τα *Toon Books* αποτελούνται από 1-2 πάνελς ανά σελίδα έως 6-8, σε αντίθεση με τα 'σιωπηλά' graphic novels (wordless) για παιδιά (π.χ. *Arrival*), όπου ο αριθμός των πάνελς είναι εξαιρετικά μεγάλος, μετατρέποντας και τον ρυθμό της αφήγησης σε κινηματογραφικό.

Όμως, ειδοποιό χαρακτηριστικό των παιδικών graphic novels δεν είναι η καταμέτρηση του αριθμού των πάνελς αλλά η σχέση των πάνελς μεταξύ τους και ο συνδυασμός τους

με την ύπαρξη και άλλων στοιχείων της ‘γλώσσας’ του graphic novel. Έτσι, η ύπαρξη ‘μπαλονιών’ (Balloons) ή ‘ηχοποιητικών λέξεων’ (onomatopoeia), ή ‘συμβόλων’ (symbolia), καθώς και η νοηματική ευκρίνεια κάθε πάνελ, έτσι που να δίνεται η δυνατότητα στον μικρό αναγνώστη να μεταβαίνει εύκολα από πάνελ σε πάνελ και να κατανοεί την αφήγηση, αποτελούν στην ουσία το θεμελιώδη λίθο του παιδικού graphic novel.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό των παιδικών graphic novels αποτελεί η χρωματική απεικόνιση της αφήγησης, σε αντίθεση με μία μεγάλη εκδοτική κατηγορία graphic novels για ενήλικες που είναι ασπρόμαυρα. Παράλληλα, ο σχεδιασμός των ηρώων, το φόντο και γενικά η εικονιστική αποτύπωση είναι ευκρινής και δεν παρουσιάζονται πολύπλοκα ή σύνθετα στοιχεία.

Οι θεματικές είναι ανάλογες με τα ενδιαφέροντα των παιδιών και τις νοητικές ανάγκες τους και πηγάζουν από το φανταστικό αλλά και εμπειρικό-καθημερινό κόσμο (π.χ. φιλία) με την απουσία βέβαια πολιτικών ή σεξουαλικών αναφορών (κοινωνική λογοκρισία και αυτολογοκρισία). Γι’ αυτό και οι διασκευές παραμυθιών ή μύθων θεωρούνται ο καλύτερος τύπος graphic novels για παιδιά, αφού προσφέρουν το πλαίσιο για την ολόπλευρη ανάπτυξή τους (διαχρονικές αξίες, γλωσσική ανάπτυξη, ολοκληρωμένη αφήγηση κ.ά.) (Taylor, 2009).

Εν κατακλείδι, η εκδοτική παρουσία των παιδικών graphic novels συνεχίζεται διεθνώς με αυξητικούς ρυθμούς. Αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στην άποψη ότι στο μέλλον θα έχουν αποκρυσταλλωθεί πλήρως τα χαρακτηριστικά αυτής της λογοτεχνικής φόρμας που φαίνεται, με μια πρώτη ανάγνωση, ότι συναντά τα υπόλοιπα είδη της παιδικής λογοτεχνίας, με τα οποία είναι εξοικειωμένο το κοινό.

Τα graphic novels για παιδιά στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα υπάρχουν ελάχιστα παιδικά graphic novels, σε σύγκριση με την εγχώρια παραγωγή εικονοβιβλίων. Υπάρχουν όμως βιβλία, από τη δεκαετία ήδη του 1980, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, με βάση τα σημερινά δεδομένα, ως graphic novels.

Από την άλλη, τα αυτοδηλούμενα graphic novels αποτελούν δημιούργημα της τελευταίας περίπου πενταετίας (από το 2008 και μετά) και ενδέχεται να αποτελούν απόρροια της τεράστιας εκδοτικής επιτυχίας του graphic novel *Logicomix* που απευθύνεται σε ενήλικο αναγνωστικό κοινό. Αυτό που είναι σημαντικό έγκειται στο ότι το *Logicomix* αποτελεί σταθμό για τη μετέπειτα έκδοση και άλλων ελληνικών graphic novels είτε για ενήλικες και εφήβους, όπως το *Αίβαλί του Solour* (2014), *Δημοκρατία των Κάουα*, Παπαδάτου, Di Donna (2015), *Το χωριό του Ιωάννου* (2015), *Ερωτόκριτος των Γούση, Παπαμάρκου, Ράγκου* (2016), καθώς και τα έργα των Πέτρου και Βανέλλη *Παραρλάμα και άλλες ιστορίες του Δ. Βουτυρά* (2011), *Το Γιούσουρι και άλλες φανταστικές ιστορίες* (2012), *Η Μεγάλη Βδομάδα του πρεζάκη (του Καραγάτση)* (2015) είτε για παιδιά.

Επομένως και στην Ελλάδα, η έκδοση παιδικών graphic novels ακολούθησε πορεία περίπου παρόμοια με τις άλλες χώρες, αφού και εδώ προηγήθηκε το ενήλικο ανάγνωσμα και στη συνέχεια διαμορφώθηκε –και ακόμη διαμορφώνεται– το αντίστοιχο παιδικό.

Στην ελληνική εκδοτική αγορά παρατηρούνται τρεις κατηγορίες παιδικών graphic novels: α) τα αυτοδηλούμενα έργα, β) τα έργα που δε φέρουν καμιά αυτοδήλωση, αλλά διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά των graphic novels και γ) τα μεταιχμιακά κείμενα τα οποία καλύπτουν τον ‘κενό’ χώρο ανάμεσα στα όρια των ειδών.

Στην πρώτη κατηγορία, συνήθως ο αυτοπροσδιορισμός ‘graphic novel’ υπάρχει στο εξώφυλλο. Έργα με την ένδειξη ‘graphic novel’ αποτελούν *Οι δραπέτες της σκακιέρας* του Ε. Τριβιζά, το *1453* των Μανούσου-Παγώνη, η *Ομήρου Οδύσσεια* των Αποστολίδη-Ακοκαλίδη. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το έργο των Αποστολίδη-Βακάλη *Τήνελλα Καλλίνικε* το οποίο, ενώ το 2004 δηλωνόταν ως κόμικς, από το 2011 και εξής αναφέρεται στην εργογραφία του Τ. Αποστολίδη, στην εσωτερική σελίδα της *Οδύσσειας*, ως ‘graphic novel’. Επίσης, τα έργα *Στη μάχη του Μαραθώνα* και *Στη μάχη των Θερμοπυλών* των Σέρβη-Πέτρου φέρουν την ένδειξη ‘Ιστορικά εικονογραφημένα’, παρά το γεγονός ότι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως graphic novels.

Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγονται αναγνώσματα, συνήθως παλαιότερων ετών, που ποτέ δε θεωρήθηκαν graphic novels είτε από τους συγγραφείς-εικονογράφους είτε από τους εκδοτικούς οίκους ή τους ερευνητές, αλλά θα μπορούσαν σήμερα να χαρακτηριστούν ως τέτοια, αφού παρουσιάζουν όλα τα χαρακτηριστικά του είδους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η *Φρουτοπία* (Τριβιζάς-Μαρουλάκης), η οποία, ενώ πληρεί όλα τα κριτήρια-χαρακτηριστικά των graphic novels, μέχρι και σήμερα αποκαλείται ‘κόμικς’.

Αναφορικά με τους δημιουργούς ελληνικών παιδικών graphic novels, ιδιαίτερη θέση κατέχει ο Ευγένιος Τριβιζάς, που πειραματίζεται συνεχώς στη συγγραφική του πορεία με τα είδη του εικονοβιβλίου, τα κόμικς, τα κινούμενα σχέδια, το graphic novel. Από την *Φρουτοπία* έως τους *Δραπέτες της Σκακιέρας* έχει ασχοληθεί με διάφορα υβριδικά κείμενα (από θεατρική όπερα έως εικονοβιβλία) και όλα συνδυάζουν σε διαφορετικό βαθμό τη λέξη με την εικόνα. Οι *Δραπέτες* αποτελούν τη συνειδητή επιλογή του δημιουργού να διαμορφώσει ένα graphic novel, ως διασκευή του ομώνυμου θεατρικού έργου, ενώ η *Φρουτοπία* απετέλεσε τη συνειδητή επιλογή του για τη διαμόρφωση εναλλακτικού αναγνώσματος με βάση τη γλώσσα των κόμικς, σε μία χρονική συγκυρία που ο όρος ‘graphic novel’ ήταν άγνωστος.

Επίσης, ερωτήματα, που απηχούν διεθνή προβληματισμό, δημιουργούνται και αναφορικά με την κατηγορία των παιδικών μεταιχμιακών κειμένων. Έτσι, δημιουργείται προβληματισμός για κάποια αναγνώσματα, που σχετίζεται με το αν αποτελούν graphic novels ή εικονοβιβλία, καθώς τα όριά τους είναι ασαφή και ρευστά. Η δυσκολία στην κατηγοριοποίηση αυτών των αναγνωσμάτων έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ διαθέτουν τα

εξωτερικά μορφικά χαρακτηριστικά ενός εικονοβιβλίου, ταυτόχρονα βασίζουν την αφήγησή τους στις συμβάσεις των κόμικς και των graphic novels (κυρίως πάνελς και μπαλόνια). Επομένως, αποτελούν βιβλία με αφηγήσεις που βρίσκονται στα όρια ποικίλων ειδών της παιδικής λογοτεχνίας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα σε αυτήν την κατηγορία των μεταιχμακών κειμένων αποτελούν *Τα Αδέσποτα* ή το *Φυσικά σ' αγαπά* της Σ. Ζαραμπούκα.

Ακόμη, εξετάζοντας τα graphic novels για παιδιά στην Ελλάδα που κυκλοφορούν τα τελευταία χρόνια στον χώρο των βιβλιοπωλείων, μπορούμε να επισημάνουμε ότι, εκτός από τα αμιγώς ελληνικά, υπάρχουν και μεταφρασμένα που προέρχονται από το εξωτερικό. Μία ακόμη επισήμανση έγκειται στο ότι ειδολογικά το μεγαλύτερο μέρος των μεταφρασμένων graphic novels ανήκει στην κατηγορία των διασκευών. Στην περίπτωση αυτή, οι διασκευές αφορούν κυρίως έργα της παγκόσμιας κλασικής παιδικής λογοτεχνίας με τα οποία είναι εξοικειωμένος ο ενήλικος συναναγνώστης.

Έτσι, εκδοτικοί οίκοι βιβλίων έχουν προβεί σε μεταφράσεις διασκευασμένων και γνωστών έργων από το εξωτερικό (π.χ. από τον γαλλικό εκδ. οίκο Gallimard Jeunesse), τα οποία απευθύνονται σε παιδιά, όπως *Ο μικρός πρίγκιπας* (2009), *Ολιβερ Τουίστ* (2013), *Σκρουτζ* (2012), *Οι τρεις σωματοφύλακες* (2013) (εκδόσεις Πατάκης). Να σημειώσουμε ότι και ο εκδοτικός οίκος Anubis από το 2011 έχει εκδώσει αντίστοιχα graphic novels για παιδιά που αποτελούν διασκευές από τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο (αγγλόφωνες), όπως *Ταξίδι στο κέντρο της γης*, *Το βιβλίο της ζούγκλας*, *20.000 λεύγες κάτω από τη θάλασσα*.

Επίλογος

Το γεγονός ότι σήμερα βρισκόμαστε σε μία πολιτιστική και χρονική στιγμή, όπου η εικόνα παίζει τον ίδιο σημαντικό ρόλο με το λεκτικό κείμενο και τα πολυμέσα συγκεράζουν εικόνα, γραπτό λόγο και ήχο, ταυτόχρονα προσδίδει μία άλλη διάσταση και στην έννοια της λογοτεχνίας.

Το graphic novel, ως τμήμα της γραφιστικής λογοτεχνίας (graphic literature) είτε απευθύνεται σε ενήλικους είτε, πολύ περισσότερο, σε παιδιά, δύσκολα εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο ενός καθολικώς αποδεκτού ορισμού που θα καλύπτει όλο το εύρος των θεωρούμενων ως δειγμάτων του και θα περιχαρακώνει το είδος με σαφή και διακριτά όρια.

Η καταξίωσή του ως λογοτεχνικής φόρμας στον χώρο του ενήλικου αναγνωστικού κοινού συνέβαλε στη μεταφορά του και στον αναγνωστικό χώρο των παιδιών. Παρά το γεγονός ότι αποτελεί ένα πολύ πρόσφατο εκδοτικό φαινόμενο, εν τούτοις οι αυξητικές τάσεις στις εκδόσεις παιδικών graphic novels αποδεικνύουν αφενός την αποδοχή τους και αφετέρου τη διεύρυνση και μετατόπιση τόσο των ορίων του είδους όσο και του κοινού του.

Τα graphic novels έχουν πλέον ένα ευρύτερο πεδίο αναγνωστών και υπάρχουν αντίστοιχες ταξινομήσεις έργων για διάφορες ηλικίες, χωρίς βέβαια να υπάρχουν απόλυτα στεγανά, ακριβώς επειδή αποτελούν μία φόρμα που έχει την ικανότητα να αναπροσαρμόζεται, δεν τρομάζει τον αναγνώστη (ίσα ίσα τον εκπλήσσει), θεωρείται οικεία και επιπλέον μπορεί να ελίσσεται ανάμεσα σε διάφορα γένη και να μεταλλάσσεται απίστευτα γρήγορα, μεταφέροντας το νόημα της αφήγησης μέσα από δύο κώδικες, την εικόνα και τον λόγο (Goldsmith, 2010, Wolf et al, 2011).

Το σημαντικό σημείο έγκειται στο ότι ένα μεγάλο τμήμα παιδικών graphic novels απορρόφησαν τεράστιες ποσότητες στοιχείων από το δημοφιλές και καταξιωμένο είδος των εικονοβιβλίων, με σκοπό να προσεγγίσουν και το παιδικό κοινό. Ουσιαστικά, απορρόφησαν εκείνα τα στοιχεία που μπορούσαν να ταιριάζουν στις δεξιότητες αλλά και στις προτιμήσεις των μικρών αναγνωστών, διαμορφώνοντας το είδος των παιδικών graphic novels που στηρίζονται τόσο στην ομοιότητα όσο και στη διαφοροποίηση, σε σύγκριση με τα εικονοβιβλία.

Αυτή ακριβώς η υβριδικότητα και η τάση να εφάπτονται τα είδη, ειδικά όταν απευθύνονται σε μικρά παιδιά, επιβεβαιώνουν, εν τέλει, ότι το gn ποτέ δεν ταίριαξε απόλυτα σε κάποιαν από τις προϋπάρχουσες παραδοσιακές λογοτεχνικές φόρμες, αλλά στηρίχτηκε στη μίξη πολλών στοιχείων από διάφορα λογοτεχνικά πεδία.

Παρόλο που η ροή στοιχείων από το ένα είδος στο άλλο δεν έχει ακόμη και σήμερα σταματήσει, όμως διαφαίνεται ότι το παιδικό graphic novel, ως φόρμα, εμπεριέχει βασικά χαρακτηριστικά τα οποία έχουν παγιωθεί, συνθέτοντας, παρά τις ομοιότητες και τη διάδραση με συναφή είδη, ένα νεωτερικό, ξεχωριστό και μοναδικό λογοτεχνικό πεδίο που χρήζει περαιτέρω μελέτης.

Βιβλιογραφία

- Baetens, J. (Ed.). (2001). *The graphic novel*. Leuven: Leuven University Press.
- Baetens, J. (2008). Graphic novels: Literature without text?, *English Language Notes*, 46 (2), pp. 77-88, Fall /Winter.
- Behler, A. (2006). Getting started with graphic novels: A guide for the beginner, *Reference & User Services Quarterly*, 46 (2), pp. 16-21.
- Berndt, J. (Ed.). (2010). *Comics worlds and the world of comics: Towards scholarship on a global scale (series Global Manga Studies, Vol. 1)*. Japan, Kyoto: International Manga Research Center Kyoto Seika University.
- Bird, E. (2009). *Children's literature gems: Choosing and using them in your library career*. USA: Amer Library Assn Editions.
- Booker, K. (Ed.). (2010). *Encyclopedia of comic books and graphic novels*. Santa Barbara: Greenwood Pub.
- Brenner, R. (2006). 'Graphic novels 101', *The Horn Book Magazine*, pp. 123-125, March-April.

- Brenner, R. (2011). Comics and graphic novels, in Wolf, S. & Coats, K. & Encisco, P. & Jenkins, C. (Eds.), *Handbook of research on children's and young adult literature*, NY: Routledge, pp. 256-267.
- Chinn, M. (2004). *Writing and illustrating the graphic novel, everything you need to know to create great graphic works*. NY: Barron's.
- Chute, H. & DeKoven, M. (2006). Graphic narrative, *Modern Fiction Studies*, 52 (4), pp. 767-782, Winter.
- Chute, H. & DeKoven, M. (2012). 'Comic books and graphic novels', in Glover, D. & McCracken, S. (Eds), *The Cambridge companion to popular fiction*, UK: Cambridge University Press, pp.175-195.
- Chute, H. (2008). Comics as literature? Reading graphic narrative, *Publications of the Modern Language Association of America*, 123 (2), pp. 452-465.
- Coughlan, D. (2006). Paul Auster's city of glass: The graphic novel, *Modern Fiction Studies*, 52 (4), pp. 832-854, Winter.
- Eisner, W. (2008). *Graphic storytelling and visual narrative*. USA: W. W. Norton & Company.
- Esquivel, I. (2006). Graphic novels: A medium with momentum, *The Journal of Media Literacy*, 53 (2), pp. 33-39.
- Evans, J. (2011). Raymond Briggs: Controversially blurring boundaries, *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*, 49 (4), pp. 49-61.
- Foster, J. (2011). Picture books as graphic novels and vice versa: The Australian experience, *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*, 49 (4), pp. 68-75.
- Gibson, M. (2008). So what is this mango, anyway: Understanding manga, comics and graphic novels, *NATE Classroom*, 5, Summer.
- Glover, D. & McCracken, S. (Eds). (2012). *The Cambridge companion to popular fiction*. UK: Cambridge University Press.
- Goggin, J. & Hassler-Forest, D. (Eds). (2010). *The rise and the reason of comics and graphic literature: Critical essays on the form*. North Carolina: McFarland.
- Goldsmith, F. (2003). Graphic novels as literature, *Booklist* 1, 986, February.
- Goldsmith, F. (2005). *Graphic novels now: Building, managing and marketing a dynamic collection*. USA: American Library Association.
- Goldsmith, F. (2010). *The readers' advisory guide to graphic novels*. Chicago: American Library Assn Editions.
- Gorman, M. (2003). *Getting graphic! Using graphic novels to promote literacy with preteens and teens*. Worthington Ohio: Linworth.
- Gravett, P. (2005). *Graphic novels: Everything you need to know*. USA: Harper Collins Publishers.
- Groensteen, T. (2010). Challenges to international comics studies in the context of globalization, in Berndt, J. (Ed.), *Comics worlds and the world of comics: Towards scholarship on a global scale (series Global Manga Studies, Vol. 1)*, Japan, Kyoto: International Manga Research Center Kyoto Seika University, pp. 15-26.
- Harvey, R. (1996). *The art of comic book: An aesthetic history*. USA: University Press of Mississippi.

- Harvey, R. (2009). How comics came to be, in Heer, J. & Worcester, K. (Eds.), *A comics studies reader*, USA: University of Mississippi, pp. 25-45.
- Hatfield, C. & Svonkin C. (2012). Why comics are and are not picture books: Introduction, *Children's Literature Association*, 37 (4), pp. 429-435, Winter.
- Heer, J. & Worcester, K. (Eds.). (2009). *A comics studies reader*. USA: University of Mississippi.
- Hughes, J. & King, A. (2010). Dual pathways to expression and understanding: Canadian coming-of-age graphic novel, *Children's Literature in Education*, 41, pp. 64-84.
- Joseph, M. (2012). Seeing the visible book: How graphic novels resist reading, *Children's Literature Association*, 37 (4), pp. 454-467, Winter.
- Karp, J. & Kress, R. (2012). *Graphic novels in your school library*. Chicago: American Library Association.
- Labio, K. (2011). What's in a name? The academic study of comics and the "graphic Novel", *Cinema Journal*, 50 (3), pp. 123-126, Spring.
- Lewis, D. (2001). *Reading contemporary picturebooks*. London: Routledge.
- Lopes, P. (2009). *Demanding respect: The evolution of the American comic book*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lyga, A. (2006). Graphic novels for really young readers, *School Library Journal*, 52 (3), pp. 56-61.
- Martin, E. (2011). 'Graphic novels or novels graphics?', *The Comparatist*, 35, pp. 170-181.
- McCloud, S. (1993). *Understanding comics, the invisible art*. USA: Harper Perennial.
- McCloud, S. (2000). *Reinventing comics*. NY: HarperCollins.
- McCloud, S. (2006). *Making comics*. NY: HarperCollins.
- McGrath, C. (2004). Not funnies, *NYtimes magazine*, 11 July 2004.
- Monnin, K. (2010). *Teaching graphic novels: Practical strategies for the secondary ELA classroom*. Gainesville, FL: Maupin House Publishing.
- Monnin, K. (2011). *Teaching early reader comics and graphic novels*. Gainesville, FL: Maupin House Publishing.
- Nel, P. (2012). Same genus, different species?: Comics and picture books, *Children's Literature Association Quarterly*, 37 (4), pp. 445-453, Winter.
- Nikolajeva, M. & Scott, C. (2001). *How picturebooks work*. New York: Garland Publishing.
- Nodelman, P. (1988). *Words about pictures: The narrative art of children's picturebooks*. London: University of Georgia Press.
- Nodelman, P. (2012). Picture book guy looks at comics: Structural differences in two kinds of visual narrative, *Children's Literature Association Quarterly*, 37 (4), pp. 436-444, Winter.
- Northrup, M. (2012). *Picture books for children: Fiction, folktales and poetry*. USA: American Library Association.
- Op de Beeck, N. (2009). Autobiographicalography: Making do in Lynda Barry's *One hundred demons*, in Tabachnick, S. (Ed.), *Teaching the graphic novel*, NY: Modern Language Association of America, pp. 163-171.

- Op de Beeck, N. (2012). On comics-style picture books and picture-bookish comics, *Children's Literature Association*, 37 (4), pp. 468-476, Winter.
- Panaou, P., & Michaelides, F. (2011). Dave McKean's Art: Transcending limitations of the graphic novel genre, *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*, 49 (4), pp. 62-7.
- Pope, A. (2008, 2009). *Children's writer's & illustrator's market*. Ohio: F & W Pub.
- Rothschild, A. (1995). *Graphic novels: A bibliographic guide to book-length comics*. Santa Barbara: Greenwood.
- Rudiger, H. M. (2006). Reading lessons: Graphic novels 101. *The Horn Book Magazine*, 82 (2), pp. 126-134.
- Salisbury, M. & Styles, M. (2012). *Children's picturebooks: The art of visual storytelling*. UK: Laurence King Pub.
- Schwarz, J. (1982). *Ways of illustration: Visual communication in children's literature*. Chicago: American Library Association.
- Schwarz, G. (2002). Graphic novels for multiple literacies, *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 46 (3), pp. 262-265.
- Serchay, D. (2008). *The librarian's guide to graphic novels for children and tweens*. NY: Neal-Schuman Publishers.
- Stein, D. & Jan-Noël, Thon. (Eds.). (2013). *From comic strips to graphic novels*. (Narratologia Series, Book 37). Berlin and NY: de Gruyter publications.
- Tabachnick, S. (Ed.). (2009). *Teaching the graphic novel*. NY: Modern Language Association of America.
- Taylor, L. (2009). Snow White in the city: Teaching fables, nursery rhymes, and revisions in graphic novels, in Tabachnick, S. (Ed.), *Teaching the graphic novel*, NY: Modern Language Association of America, pp. 172-178.
- Thomas, J. (2012). The panel as page and the page as panel: Uncle Shelby and the case of the twin *ABZ Books*, *Children's Literature Association*, 37 (4), pp. 477-488, Winter.
- Thomas, P. (2011). Adventures in genre!: Rethinking genre through comics/graphic novels, *Journal of Graphic Novels and Comics*, 2 (2), pp. 187-201, December.
- Weber, J. (2010). The big island of children's' graphic novels, *PNLA Quarterly*, (*Pacific Northwest Library Association*), 75 (1), pp. 1-33, Fall.
- Weiner, R. (2008). *Marvel graphic novels and related publications*. North Carolina: McFarland & Company Inc. Publishers.
- Weiner, R. (Ed.). (2010). *Graphic novels and comics in libraries and archives*. North Carolina: McFarland & Company.
- Weiner, S. (2003). *Faster than a speeding bullet: The rise of the graphic novel*. NY: NBM.
- Whitlock, G. (2006). The seeing I of the comics, *Modern Fiction Studies*, 52 (4), pp. 965-979, Winter.
- Witek, J. (1989). *Comic books as history: The narrative art of Jack Jackson, Art Spiegelman, and Harvey Pekar*. USA: University Press of Mississippi.
- Wolf, S. & Coats, K. & Encisco, P. & Jenkins, C. (Eds.). (2011). *Handbook of research on children's and young adult literature*. NY: Routledge.

- Wolk, D. (2007). *Reading comics: How graphic novels work and what they mean*. Philadelphia: Da Capo Press.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2008). *Στη χώρα των χρωμάτων: Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Ζέζου, Α. (2017). Ορίζοντας το graphic novel: Μια θεωρητική προσέγγιση, *Διαδρομές*, 123, σελ. 101-108.
- Ζέζου, Α. (2017). *Η εποχή των graphic novels*. Αυτοέκδοση. Ρόδος: Τυπογραφείο University Press.